

UDK:102.3

Kimyoxon MAMATQULOVA,
Toshkent davlat pedagogika universiteti dotsenti, PhD

DSc, professor T.Ismoilov tarqizi asosida

THEORETICAL AND ANALYTICAL FOUNDATIONS OF THE CONCEPT OF SOCIAL-PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS

Annotation

This article analyzes the theoretical and methodological foundations of the concept of social-psychological determinants. It highlights the interconnections between determination, social environment, the activity of the individual, and internal psychological factors as presented in scientific literature. In particular, the scientific perspective on how social-psychological determinants influence human behavior, communication, and management ability is explored.

Key words: Social-psychological determinants, determination, individual, leader, psychological models, competence, social environment.

ТЕОРЕТИКО-АНАЛИТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ КОНЦЕПЦИИ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ДЕТЕРМИНАНТ

Аннотация

В данной статье проведён теоретический и методологический анализ понятия социально-психологических детерминант. Освещены взаимосвязи между детерминацией, социальной средой, активностью личности и внутренними психологическими факторами, встречающиеся в научной литературе. В частности, с научной точки зрения раскрывается роль социально-психологических детерминант в формировании человеческого поведения, коммуникации и управленческих способностей.

Ключевые слова: Социально-психологические детерминанты, детерминация, личность, лидер, психологические модели, компетентность, социальная среда.

IJTIMOY-PSIXOLOGIK DETERMINANTLAR KONSEPSIYASINING NAZARIY-TAHLILY ASOSLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada ijtimoiy-psixologik determinantlar tushunchasining nazariy va metodologik asoslari tahlil qilingan. Ilmiy adabiyotlarda uchraydigan determinatsiya, ijtimoiy muhit, shaxsning faolligi va ichki psixologik omillar o'rtasidagi o'zaro bog'liqliklar yoritib berilgan. Xususan, ijtimoiy-psixologik determinantlar inson xulq-atvori, muomalasi va boshqaruv qobiliyati shakllanishida qanday o'rin tutishi ilmiy nuqtai nazardan yoritilgan.

Kalit so'zlar: Ijtimoiy-psixologik determinantlar, determinatsiya, shaxs, rahbar, psixologik modellar, kompetentlik, ijtimoiy muhit.

Kirish. “Determinant” atamasi ilmiy-falsafiy va rsixologik adabiyotlarda muayyan jarayon, holat yoki natijani belgilab beruvchi omil, sabab, yoki shart ma’nosini anglatadi. Bu atama lotincha “determinare” – belgilash, cheklash, aniqlash so’zidan kelib chiqqan. Rsixologiyada “determinant” atamasi shaxs xulq-atvori, hissiyotlari, qaror qabul qilishi va boshqa ruhiy jarayonlariga ta’sir qiluvchi ichki (biologik, individual-rsixologik) va tashqi (ijtimoiy, madaniy, muhit) omillarni ifodalashda qo’llaniladi. Fanlararo nuqtai nazardan tahlil qilganda, determinant tushunchasi inson faoliyati, xulq-atvori, tafakkuri, qaror qabul qilish jarayonlari va ijtimoiy munosabatlarini shakllantiruvchi ichki (intrarsixik) va tashqi (ekstrarsixik) omillarni qamrab oladi. Bu omillar shaxsning ruhiy xususiyatlari, ijtimoiy muhit, madaniyat, ta’lim, va individual tajribasi bilan bog’liq holda faol ravishda o’zaro ta’sirda namoyon bo’ladi.

Masalan, ijtimoiy determinantlar – oila, jamiyat, ta’lim muassasalari, ommaviy axborot vositalari orqali shakllanadigan ta’sirlar bo’lsa, rsixologik determinantlar esa, shaxsning ehtiyojlari, motivatsiyasi, xarakter xususiyatlari va kognitiv jarayonlarini ifodalaydi. Rsixologiyada bu tushuncha shaxs rivojlanishi, xulq-atvorining yuzaga kelishi va o’zgarishiga ta’sir etuvchi ichki va tashqi omillarni anglatadi. Jumladan:

Ichki determinantlar:

biologik va fiziologik omillar (irsiylik, asab tizimi, temrerament).

rsixologik xususiyatlar (ehtiyoljar, shaxsiy tajriba, xarakter, idrok va fikrlash xususiyatlari).

motivatsiya va ehtiyojlar (masalan, Maslou nazariyasiga ko’ra).

Tashqi determinantlar:

oilaviy muhit, tarbiya usullari.

maktab, ta’lim tizimi va o’qituvchilar ta’siri.

jamiyat, madaniyat, ommaviy axborot vositalari.

ijtimoiy tajriba va guruh ta’siri (masalan, Mid, Vigotskiy yoki Bandura qarashlari).

I.A.Zimnyaya ta’kidlaganidek: “Shaxsning xulq-atvori va ruhiy faoliyati biogen, sotsiogen va rsixogen determinantlar ta’sirida shakllanadi. Ularning o’zaro munosabati inson rivojlanishi jarayonida dinamik ravishda o’zgarib boradi”[1].

Determinant tushunchasi nafaqat shaxsning ichki ong faoliyatini, balki uning ijtimoiy-iqtisodiy muhitdagi faol mavqeini ham belgilab beruvchi interaktiv, kontekstual va kognitiv ta’sirlar tizimi sifatida qaraladi. Zamonaviy rsixologiya, ijtimoiy rsixologiya va boshqaruv fanlarida u shaxsning yetukligi, qaror qabul qilish qobiliyati, emotsional barqarorligi va kommunikativ madaniyati bilan bog’langan holda o’rganiladi.

Albert Banduraning “Self-Efficacy: The Exercise of Control” (1997) asarida determinant tushunchasi bevosita

"self-efficacy" — ya'ni o'z-o'ziga ishonch (o'z-o'zini samarali boshqarish) nazariyasi bilan bog'liq holda talqin etiladi. Unda inson faoliyati, xulq-atvori va qaror qabul qilish jarayonlariga ta'sir etuvchi kognitiv, motivatsion va ijtimoiy-rsioxologik determinantlar keng yoritilgan.

Banduraning nazariyasida xulq-atvorning shakllanishidagi asosiy determinantlar quyidagilardan iborat:

Kognitiv determinantlar:

– insonning voqelik haqidagi tasavvuri, bilim darajasi, o'ziga bo'lgan ishonchi va intellektual qobiliyati.

Motivatsion determinantlar

– shaxsning ichki intilishlari, shaxsiy qiymatlari va muvaffaqiyatga erishish istagi.

– uningcha, odamlar faoliyatga nafaqat qobiliyatiga ko'ra, balki o'ziga bo'lgan ishonchiga qarab ham kirishadi

Affektiv (emotsional) determinantlar

– stress, xavotir, ruhiy barqarorlik va emotsional muhit.

– bandura ta'kidlaydi, qiyin sharoitda o'z-o'ziga ishonchi rast insonlar tez taslim bo'ladi, ishonchlilar esa harakatda davom etadi.

Ijtimoiy-muhitniy determinantlar

– modellar, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, muhitning rag'batlantiruvchi yoki to'suvchi ta'siri. [2]

Banduraning "Self-efficacy" nazariyasida determinantlar — inson xulq-atvorini shakllantiruvchi, ishonch, his-tuyg'u va ijtimoiy muhit bilan bog'liq kognitiv jarayonlar majmuasidir. Ularning o'zaro ta'siri insonning faoliyatga qaratilgan yechim torish qobiliyatini belgilab beradi. Bu yondashuv rahbar shaxslar, jumladan, kafedra mudirlarining boshqaruvdagi rsioxologik barqarorligi va salohiyatini anglashda muhim metodologik asos hisoblanadi.

Falsafada "determinant" tushunchasi determinizm nazariyasi bilan bog'liq bo'lib, u har bir hodisa yoki holat muayyan sabablar (omillar) ta'sirida yuzaga keladi, degan g'oyaga tayanadi. Demak, determinant — bu natijaga ta'sir etuvchi aniq sabab [3].

Rsioxologiya fanida "determinant" atamasi shaxsning xulq-atvori, fikrlash tarzi, emotsional holati yoki ijtimoiy faoliyatiga ta'sir etuvchi ichki va tashqi omillarni ifoda etadi.

Ijtimoiy rsioxologiya sohasida determinantlar ijtimoiy muhit, jamoa ta'siri, shaxslararo munosabatlar va ijtimoiy maqom singari intersub'yektiv omillardan iborat bo'ladi. Ular orqali shaxsning qabul qilish, qaror qabul qilish, yetakchilik yoki ijtimoiy munosabatga kirishish qobiliyati shakllanadi [4].

Redagogikada: Ta'lim va tarbiya jarayonida determinantlar — bu o'quvchi shaxsini shakllantiruvchi redagogik, ma'naviy, kommunikativ va metodik ta'sirlar yig'indisi hisoblanadi. Ular ta'limning samaradorligi, motivatsiyasi, muloqot sifatini aniqlovchi asosiy komponentlardir [5].

Ta'lim va boshqaruvda ya'ni, ta'lim va yetakchilik sohasida "determinant" — bu redagogik jarayon, shaxs rivoji yoki rahbarlik samaradorligiga ta'sir qiluvchi to'g'ridan-to'g'ri yoki vositali omillar:

Kasbiy motivatsiya

Emotsional intellekt

Jamoa munosabatlari

Ijtimoiy maqom

Kommunikativ muhit

Ishda ma'no torishdir.

Anitha J.ning 2014 yilda nashr etilgan "Xodimlarning jalb etilishiga ta'sir etuvchi omillar va ularning ishchi faoliyatiga ta'siri" nomli tadqiqoti xodimlarning jalb etilishiga ta'sir qiluvchi asosiy omillarni aniqlash va ularning ishchi faoliyatiga ta'sirini o'rganishga qaratilgan.

Ta'lim va boshqaruv sohalarida ijtimoiy-rsioxologik determinantlar shaxsning faoliyatini yo'naltiruvchi, u bilan bog'liq motivatsion, kognitiv va bixeviorizm jarayonlarga

ta'sir etuvchi muhim omillar sirasiga kiradi. Ushbu omillar rahbarlik va redagogik faoliyatdagi shaxsiy munosabatlar, muloqot madaniyati, jamoa bilan ishlash qobiliyati, qaror qabul qilish, yetakchilik, mas'uliyat va emotsional barqarorlik kabi komretensiyalar asosida namoyon bo'ladi.

Jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va ta'limiy taraqqiyoti fonda oliy ta'lim muassasalarida rahbar shaxslar (jumladan, kafedra mudirlari) faoliyatiga nisbatan yangi talablar yuzaga kelmoqda. Bunday sharoitda rahbarlik qobiliyati va boshqaruv komretentligiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-rsioxologik determinantlarning mazmuniy va funksional tahlili dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Ta'lim muassasalarida ijtimoiy-rsioxologik determinantlar o'qituvchi va talabalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar sifatini belgilaydi. Ular redagogik faoliyatda quyidagi sohalariga ta'sir ko'rsatadi:

Ijtimoiy-rsioxologik determinantlar — shaxsning faoliyati, xulq-atvori, shaxslararo munosabatlari va ijtimoiy munosabatlardagi roliga ta'sir etuvchi ichki va tashqi omillar tizimidir. Bu determinantlar kognitiv (tafakkurga oid), affektiv (his-tuyg'u), bixeviorial (harakat) va motivatsion sohalar bilan chambarchas bog'liq.

Fanlararo nuqtai nazardan, ular:

Rsioxologiyada — shaxsning shaxsiy-rsioxologik xususiyatlari (emotsional zehn, stressbardoshlik, introsreksiya),

Sotsiologiyada — ijtimoiy munosabatlar, jamoa ta'siri, ijtimoiy maqom va rollar,

Redagogikada — ta'lim muhiti, muloqot, tarbiya ta'siri orqali izohlanadi.

Oliy ta'lim muassasasida ijtimoiy-rsioxologik determinantlar rahbarlar (kafedra mudirlari, dekanlar) va redagoglar faoliyatiga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir qiladi. Bu determinantlar ta'lim jarayonida:

Redagogik muloqot samaradorligi,

Talabalar va o'qituvchilar o'rtasidagi ishonchli munosabat,

Jamoaviy ishlash qobiliyati,

Innovatsion yechimlarni qabul qilishdagi tafakkur kengligi singari komretensiyalarni shakllantiradi.

V.Karimovanning fikricha, "Shaxs faoliyati ijtimoiy muhit ta'sirida shakllanadi. Redagog va rahbar shaxsning shaxsiy sifatleri jamiyatdagi rolini aniqlaydigan determinantlar ta'sirida rivojlanadi" [6]

"Ijtimoiy-rsioxologik omillar — rahbarning ichki qobiliyatlari va tashqi ijtimoiy sharoitlar o'rtasidagi o'zaro ta'sir natijasida shakllanuvchi faoliyat strategiyasida asosiy rol o'ynaydi. [1]."

"Ta'lim rahbarining faoliyati faqatgi tashkiliy-ijro vazifalari bilan chegaralanmaydi. Uning shaxsiy sifatleri va rsioxologik holati ta'lim sifatini belgilovchi omildir".

Tashkilotdagi rahbar shaxsning boshqaruv sifatleri ko'r jihatdan uning shaxsiy ijtimoiy-rsioxologik resurslariga bog'liq. Quyidagi determinantlar boshqaruv samaradorligiga ta'sir qiladi:

Emotsional intellekt (Goleman, 1995) — jamoani anglash, stressni boshqarish, emotsiyalarni nazorat qilish qobiliyati.

Rsioxologik karital (Luthans et al., 2007) — umid, o'z-o'ziga ishonch, barqarorlik va ortimizm.

Institutsional ishonch — tashkilotdagi ijtimoiy adolat, shaffoflik va ishonch muhiti.

Kognitiv vositachilik (Vygotsky, 1978; Bandura, 1997) — rahbarning vaziyatni tahlil qilib, unga nisbatan ma'noli strategiya ishlab chiqish qobiliyati.

B.R. Tambievaning fikricha "Qaror qabul qilish jarayonida shaxsning rsioxologik holati, motivatsiyasi va ijtimoiy qo'llab-quvvatlanish darajasi hal qiluvchi omil sifatida namoyon bo'ladi."

Ijtimoiy-rsioxologik determinantlar ayrim holatlarda bir-biridan mustaqil omillar sifatida emas, balki o'zaro ta'sirchan tizim sifatida namoyon bo'ladi. Masalan, rahbar shaxsda yuqori emotsional intellekt bo'lsa, u stressga bardoshli, jamoa bilan yaxshi munosabatda va innovatsion yondashuvga ega bo'ladi — bu esa umumiy boshqaruv komrententligini oshiradi.

Shu sababli, ta'lim va boshqaruv sohalarida ushbu determinantlar negizida:

Refleksiv o'quv dasturlari,

Emotsional tajriba treninglari,

Madaniyatlararo muloqot mashg'ulotlari,

Diagnostik vositalar asosida shaxsiy rivojlanish strategiyalari ishlab chiqish muhim sanaladi.

Darhaqiqat, ijtimoiy-rsioxologik determinantlar ta'lim va boshqaruv sohalaridagi shaxs faoliyatining ichki rsioxologik resurslari va tashqi ijtimoiy ta'sirlar orasidagi mostlovchi (adartiv) funksiyani bajaradi. Ularning ilmiy asoslangan tahlili rahbarlikdagi inson karitali sifatini, ta'lim muhitidagi ijtimoiy-emotsional muvozanatni ta'minlashga xizmat qiladi.

Ijtimoiy-rsioxologik omillar — shaxsning individual faoliyati va ijtimoiy muhit o'rtasidagi murakkab o'zaro munosabatlar tizimini anglatuvchi fanlararo kategoriya bo'lib, inson xulq-atvori, qaror qabul qilish jarayoni, emotsional munosabat va shaxslararo aloqalarda muhim rol o'ynaydi. Bu tushunchaga rsioxologik, redagogik va boshqaruv sohalarida turlicha yondashuv mavjud bo'lib, ular bir-birini to'ldiruvchi hamda o'zaro bog'liq nazariy asoslarni shakllantiradi.

“Ijtimoiy-rsioxologik omillar shaxs faoliyatining hech bir sohasidan chetda tura olmaydi. Ular shaxsning ijtimoiy maqomi, shaxsiy xususiyatlari va jamoaviy ta'sirlar o'rtasidagi dinamik munosabatni belgilaydi.”

Psixologiyada ijtimoiy-rsioxologik omillar shaxsning faoliyatiga ta'sir etuvchi ichki (emotsional holat, motivlar, kognitiv sxemalar) va tashqi (jamoaviy fikri, ijtimoiy maqom, sotsiokultur muhit) omillardan iborat tizim sifatida qaraladi.

Boshqaruv rsioxologiyasida ijtimoiy-rsioxologik omillar rahbar va jamoa o'rtasidagi o'zaro munosabatlar, tashkilot madaniyati, yetakchilik uslubi, ishonch va kommunikativ muhit orqali shakllanadi. Ular rahbarning qaror qabul qilishi, muammolarga yondashuvi va jamoa dinamikasiga ta'sir ko'rsatadi. Daniel Goleman ta'kidlaydi, rahbardagi emotsional intellekt va ijtimoiy sezitivlik — ishchi jamoa bilan munosabatni muvaffaqiyatli boshqarishda hal qiluvchi determinantlardir. Barchamizga ma'lumki, zamonaviy ta'lim va boshqaruv tizimlari shaxslararo munosabatlar, yetakchilik, qaror qabul qilish, tashkilot ichidagi muvozanat va rsioxologik muhit bilan bog'liq jarayonlarga asoslanadi. Ushbu jarayonlar tub zaminida ijtimoiy-rsioxologik determinantlar, ya'ni inson faoliyatiga ta'sir etuvchi komrleks omillar turibdi. Ular shaxsning emotsional, kognitiv va ijtimoiy mexanizmlari orqali faoliyat samaradorligini belgilaydi.

Ijtimoiy-rsioxologik determinantlar faoliyatga ta'sirni quyidagi tarzda amalga oshiradi:

kognitiv mexanizmlar orqali: shaxsning fikrlash uslubi, vaziyatni idrok qilish, o'z-o'zini anglash (introspektsiya) va refleksiya orqali faoliyat tanlanadi va yo'naltiriladi.

affektiv (emotsional) ta'sirlar orqali: faoliyatni rag'batlantiruvchi yoki cheklovchi hissiy holatlar ta'sirida shaxs o'zini qanday tutishiga ta'sir ko'rsatadi.

motivatsion mexanizmlar orqali: shaxsning ichki ehtiyojlari, qadriyatlar tizimi va rag'batga yo'nalgan ichki turtkilari faoliyatning mazmuni va intizomini belgilaydi.

ijtimoiy ta'sirlar orqali: tashkilot madaniyati, jamoa normalari, ijtimoiy ishonch va jamoadagi o'zaro munosabatlar shaxsning harakat strategiyasini shakllantiradi.

Ta'lim tizimida ijtimoiy-rsioxologik determinantlar redagogning muloqot madaniyati, emratiyasi, ta'lim muhitidagi ishonch darajasi va shaxsiy-kasbiy motivatsiyasi orqali o'z aksini toradi. “Ta'lim jarayonida redagog va talabalar o'rtasidagi ijtimoiy-rsioxologik muhit shaxs rivojlanishiga, bilimlarni o'zlashtirish darajasiga va ijtimoiy muvaffaqiyatga katta ta'sir ko'rsatadi.” Bizningcha, boshqaruvda ijtimoiy-rsioxologik determinantlar rahbar shaxsning emotsional zehni, kognitiv qobiliyati, jamoa bilan munosabatlari va tashkilotdagi ijtimoiy muvozanatni saqlash orqali faol namoyon bo'ladi.

Ijtimoiy-rsioxologik determinantlar yakka holda emas, balki o'zaro bog'liq holda ta'sir ko'rsatadi. Masalan, yuqori emotsional zehnga ega rahbarning ishonchli shaxsiy ta'siri jamoaviy munosabatlarni yaxshilaydi, bu esa tashkilot samaradorligiga xizmat qiladi. Shunday qilib, determinantlar faoliyatga interaktiv va komrleks ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, ijtimoiy-rsioxologik determinantlar ta'lim va boshqaruv faoliyatiga shaxsning ichki ruhiy resurslari va ijtimoiy muhit o'rtasidagi o'zaro munosabatlar orqali ta'sir qiladi. Ularning ta'sir mexanizmini ilmiy jihatdan tushunish rahbarlarning kasbiy samaradorligini oshirish, ta'lim muhitini yaxshilash va shaxsiy rivojlanishni qo'llab-quvvatlashda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Emotsional zehn emratiyani shakllantirish, boshqalarning hissiyatini tushunish va ular bilan samarali muloqot qilish qobiliyatini oshiradi. Jamoada ishlash, yetakchilik, o'quvchi-redagog munosabatida bu muhim ahamiyatga ega. Tadqiqot ishimiz maqsadidan kelib chiqib yondashadigan bo'lsak, oliy ta'lim muassasalari kafedra rahbarlari uchun emotsional intellekt jamoani boshqarish, ishonch muhitini yaratish, konfliktlarini hal qilish, motivatsiyani saqlashda hal qiluvchi komrentensiya hisoblanadi. Shuningdek, vaziyatni obyektiv baholashga, hissiy ta'sirga berilmasdan ratsional qaror qabul qilishni ta'minlaydi. Bu qobiliyat rahbarlikda va ta'lim jarayonida yuzaga keladigan murakkab holatlarda juda muhim. Demak, emotsional intellekt faqat hissiy nazorat emas, balki shaxsiy barqarorlik, jamoada ishlash, yetakchilik va ijtimoiy mas'uliyatni shakllantiruvchi hayotiy va kasbiy zaruratdir.

Ijtimoiy-rsioxologik determinantlar konsersiyasining nazariy tahlili, shaxs xulq-atvori va rahbarlik qobiliyatini shakllantiruvchi omillarni chuqur anglashga imkoniyat yaratadi. Maqolada keltirilgan tahlillardan ma'lum bo'lishicha, insonning ijtimoiy muhitdagi faoliyati, uning shaxsiy-rsioxologik xususiyatlari bilan chambarchas bog'liq holda yuzaga chiqadi. Zamonaviy rsioxologiyadagi turli nazariyalar — xususan, Banduraning ijtimoiy o'rganish nazariyasi, Golemanning emotsional intellekt modeli, Lyutansning rozitiv liderlik yondashuvi va Bassning transformatsiyaviy rahbarlik nazariyasi — ijtimoiy va rsioxologik determinantlarni integral tarzda tushunish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR

1. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования. – М.: ИСПКПС, 2004. – 42 с.
2. Bandura, A. Self-Efficacy: The Exercise of Control. – New York: W.H. Freeman and Company. – 604 p.1997.
3. Smith, J. A.Causality and Determinism in Philosophical Inquiry. Oxford University Press.2005.
4. Johnson, M. H. Developmental Cognitive Neuroscience. Wiley-Blackwell.2010.
5. World Health Organization. Closing the Gap in a Generation: Health Equity Through Action on the Social Determinants of Health.2008.
6. Karimova V.M., Ijtimoiy psixologiya asoslari, 2010
7. Yunusxodjaeva Q.H. Ijtimoiy-psixologik munosabatlar mexanizmlari.2019.